

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО
КАФЕДРА ОЛІМПІЙСЬКОЇ ОСВІТИ

Історія української культури

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ НА ТЕМУ:
«Джерела і напрямки розвитку українського народознавства»

галузь знань 07 Менеджмент та адміністрування

спеціальність 073 Менеджмент

Лекція з дисципліни «Історія української культури» для студентів спеціалізації «Менеджмент» за спеціальністю 073 Менеджмент

I с. (денна форма навчання)

Розробник: к. мистецтвознавства Падовська О.М. ©

Тема 4. Джерела і напрямки розвитку українського народознавства

- 1. Основні етапи, джерела та напрямки розвитку українського народознавства.**
- 2. Народні знання, світоглядні уявлення українців.**
- 3. Звичай, обряди та вірування українців. Усна народна творчість.**

1. Основні етапи, джерела та напрямки розвитку українського народознавства.

З XVIII ст. самооборонна хвиля, віками зосереджувана на питаннях віри та вольностей змістилася з питань політики у культурне поле. **Археографія** (архе- — «початок»; графо «пишу») вивчення історичних актів і документів з метою запровадження законотворчих ініціатив. **Василь Васильович Капніст** (1758-1823); **Полетики Григорій Андрійович** (1725-1784) і **Василь Григорович** (син, 1765-1845). Капніст в передмові до свого перекладу російською «Слова о полку Ігоревім» підкреслив укр. походження і укр. особливості твору. Історіософічний трактат «Історія Русов ілі Малой Росши. Сочіненіє Георгія Кониского, Архиепископа Белорусского». Самвидав розійшовся у численних списках, дав підстави до

нац. пробудження українців, надихав Т. Г. Шевченка. За *Ільком Борщаком* — історична легенда України.

Історія України: *Василь Рубан* (1773, 1777, 1798); *Дмитро Бантиш-Каменський* (4 томи), *Микола Маркевич* (5 т.). Видання рукописних збірників, літописів і хронографів *Олексієм Ів. Мусін-Пушкіним* (видав у Москві «Слово о полку...» 1800).

Граматика укр. мови на практиці живої нар. мови: наддніпрянця *Олександра Павловського* (1818), галичанин *Івана Могильницького*, *Йосипа Лозинського*, *Йосипа Левицького*, закарпатця *Михайла Лучкая* (1830, латинською мовою). Унормування мови аргументувало положення про самобутність укр. мови і її єдність на всьому просторі розселення укр. народу. Хоч і шкодило штучне «язичіє» москвофілів.

З 2-ї пол. XVIII ст. українознавчі студії стимулювало **слов'янське відродження**: реформи л-рної сербохорватської мови Вука *Караджича* (1787-1864); від початку XIX ст. загальноєвропейський напрям — **романтизм** опoетизував «землю страху» (за Гоголем), де вирішувалися долі Європи і жив героїчний народ (сюжет про Мазепу з «Історії Карла XII» Вольтера). Пророцтво *Й.-Г. Гердера* щодо України, як центру слов'янського Відродження. «Укр. школа» в пол. л-рі (1820-ті): *Юзеф-Богдан Залеський*; *Антоній Мальчевський*, *Северин Гоцінський*, *Адам Міцкевич* (1798-1855), *Юліуш Словацький* (1809-1849). **Декабристи**, українці за походженням, прихильники федеративної слов'янської держави Україну бачили у минулому. *Кіндрат Федорович Рилєєв* (1795-1826, думи «*Богдан Хмельницький*», «*Войнаровський*», «*Наливайко*», «*Гайдамаки*»).

Відколи Україна запала в морок бездержавності, держави-хижаки скеровують дослідження на вивчення її надр, економіки, побуту. Топографічні описи межі XVIII-XIX ст. *Афанасія Шафонського* (1786),

Ів. Переверзєва (1788), цілі томи нім. мовою подорожей по Галичині та Буковині австр. проф. *Бальтазара Гаке* (1790—1796), праці наукових установ Відня, Будапешта.

Наукове вивчення народних знань, світоглядних уявлень, моральних переконань, звичаїв, обрядів у народному календарі, громадському побуті й родині, а також основних галузей господарювання та життя провадить **етнографія** (описова), далі **етнологія** – осмислення й узагальнення фактів. Джерела укр. етнографії в літописанні, давніх літературних творах, грамотах і правничих документах, козацьких літописах XVII—XVIII ст., подорожніх записках мандрівців Україною: *Ерїха Лясоти* (XVI ст.), *Павла Алеппського*, *Ульріха Вердума*, *Гійома де Боплана* (XVII ст.). **Фольклор** (англ. folk-lore букв.: нар. мудрість, нар. знання) як нар. творчість чи словесність: «Опис весільних укр. обрядів» *Григорія Калиновського* (1777), «*Записки про Малоросію, її жителів та виробництва*» (1798) *Зоріана Доленга-Ходаковського* (спр.пр. Адам Чарноцький 1784-1825), збірки пісень *Миколи Цертелєва* (1817), *Михайла Максимовича* (1827) та *Вацлава Залеського* (1833), збірка прислів'їв та пориказок *Григорія Федоровича Квітки*. Збір фольклорного матеріалу «Руською трійцею». У контексті утвердження поглядів на укр. народ як самобутню етнічну й етнокультурну спільність у всіх частинах його розмежованої загарбницькими кордонами землі йшов перехід від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування укр. етнографії як українознавчої галузі знання.

Через відсутність укр. періодики і труднощі з виданням укр. книжок більшість українознавчих праць з першої пол. XIX ст. залишалася в рукописах чи публікувалася рос., пол., чеською, нім. мовами. Питання з укр. етнографії розроблялися в працях дослідників: польських (Оскар Кольберг, Едуард Руліковський, Ізидор Коперніцький), російських (Орест Міллер,

Олексій Петров), австрійських (Леопольд Вайгель, Раймунд Кайндль), чеських (Франтішек Ржегорж, Людвік Куба) та ін.

Вчений-філолог **Ізмаїл Срезневський** наприкінці 1820-х рр. гуртував харківську ун-тську молодь у «любителі укр. народності», ініціював 6 випусків «Запорожской Старіни» (1833-8). **Житецький** (Павло Гнатович, 1836-1911, дослідник історії укр. мови і літератури, педагог, як співробітник журналу Київская Старина очолив складання словника укр. мови, чл.-кор. Петербурзької АН, дійсний член НТШ, “Описание Пересопницкой рукописи 16 в.” (1876); “Нариси з історії укр. літ. мови 17 в.” (1941); “Литературная деятельность И. Вишенского” (1890), “Мысль о малорусских народных думах” (1893), ““Энеида” И. Котляревского...” (1900, по укр. 1917); “О переводах евангелия на малорусский язык” (1905). У спорі навколо Погодінської гіпотези про нібито російськість княжого Києва відстоював думки, що Київська Русь – колыска укр. народу, традиції мови і побуту неперервні, риси укр. мови виявилися ще в пам’ятках 12-13 вв.

На західноукраїнських землях вивчення народного побуту і культури поживалося у зв’язку з появою української періодики (газета "Слово", журнали «Вечорниці» (1862, за ред. Ф. Заревича), "Мета", "Ластівка", «Правда» (1867, заснували народовці під ред. В. Барвінського у Львові), «Зоря» (Львів), чернівецькі: «Родимий листок», «Буковина», «Буковинская зоря» та ін.). У 1860-70-х рр. зміцнилися зв’язки і співпраця у сфері народознавства західноукраїнських і наддніпрянських вчених.

На базі об’єднаних громад був заснований “Південно-Західний відділ рос. географічного тов.-ва” (1873-6) під керівництвом П. **Чубинського** (Павло Платонович, 1839-1884, етнограф і громадський діяч, по закінченні юридичного ф-ту Петербурзького ун-ту очолював етнографічно-статистичну експедицію на Україні, Білорусії та Молдавії; автор збірки віршів “Сопілка”

(1871) та слів укр. нац. Гімну). Як підсумок експедиції по Україні було видано: 1т. “Вірування, народні зхабобони, приказки, загадки, чари”; 2т. “Казки і анекдоти”; 3т. “Народний календар: веснянки, обжинки, колядки”; 4т. “Родини, христини, весілля й похорон”; 5т. “Народні пісні”; 6т. “Юридичні звичаї”; 7т. “Про народності, що живуть на Україні”. За наукові праці “Очерк нар. юридических обычаев и понятий в Малороссии” (1869), “Труды этногр.-статистической экспедиции в Западно-Русский Край” одержав золоті медалі від Рос.Геогр.Т-ва (1873) та на Міжнародній Виставці в Парижі (1875), а від Рос АН – Уварівську премія (1879). **Федір Вовк** археолог, етнограф (за кордоном від 1879).

Наукове Тов-во ім. Шевченка – прообраз Національної Академії Наук (1892) видало 120 томів “Записок НТШ”, 59 випусків “Хроніки НТШ”, багато іншого. На поч. ХХ ст. у Львові зусиллями Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Осипа Роздольського, Філарета Колесси, Зенона Кузелі, Вадима Щербаківського за сприяння Михайла Грушевського як голови НТШ створений 1-ий Всеукр. етнологічний центр із організаційними, науково-дослідницькими та видавничими функціями.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України започаткований у 1920-х рр. на базі Української академії наук (УАН, ВУАН). У 1939 р. до головного відділу долучилася філія у Львові, яку очолив **Філарет Колесса**. Склад науковців репресовували. З часу евакуації до Уфі заклад на 20 років очолив **Максим Рильський** (з 1964 ін-т має його ім*я). Видавалися «Наукові записки» (т. I - IV) з питань мистецтва, фольклору та етнографії (1947-1958). Друкованим органом став журнал «Народна творчість та етнографія» (від 1957). За української державності діє філія Львові – тепер Інститут народознавства (при Музеї

етнографії та художнього промислу). Діє Культурно-мистецький центр Мистецький арсенал (Наказ Президента України № 415 від 22 травня 2006).

Початок незалежності приніс гучну славу етнографічній розвідці **«Берегиня» Василя Скуратівського** (1939-2006), його *«Покуть»*, *«Погостини»*, *«Святвечір»*, *«Місяцелік»*, *«Русалії»*, *«Кухоль меду»*. Популяризатори **Віталій Жайворонко** (1941 р.н., *Знаки української етнокультури*. Словник-довідник (2006), **Валерій Войтович** (1952 р.н.) дослідник укр. міфології; **Лілія Мусіхіна** (псевдо *«Зозуля»* 1978 р.н.), *Магія українців устами очевидця* (2012), **Віра Манько**, **Зеновія Шульга**.

2. Народні знання, світоглядні уявлення українців.

Для позначення здатності людини свідомо вибирати благо чи приймати рішення, що призводять до блага ще за античності існувало поняття **«фронезис»** — народна практична мудрість (Аристотель *«Нікомахова етика»*). В укр. народі від часу архаїчної родової свідомості зберігається міфопоетичне мислення: 1) у практиці **ініціацій** (формування і випробування особи), віддзеркаленій у фантастичному світі казки; 2) у дотриманні принципу жертвування – а.) трапеза, як необхідний компонент магічного ритуалу та кулінарні звичаї, що супроводять свята; б.) дарування, як елемент багатьох обрядодій; в.) образи вмираючих і воскресаючих Богів (персонаж весняних обрядів Кострубонько).

Україна-Край бачиться світовим універсумом, керованим загальнокосмічними законами моделювання живих структур. Відбір самодостатніх цінностей і способу життєіснування — справа часу, обставин, вільного волевиявлення, спадкового коду, дару долі. Українці обрали осілий спосіб життя, рільництво.

Укр. міфологія розвинулася як сукупність світоглядних уявлень, окремих переказів про об'єкти живої та неживої природи, людину та Всесвіт. Проповідь *Кирила Туровського* (XII ст.) свідчить, що руси називали богами сонце, воду, вогонь, дерева – житла богів (кличання із загальною назвою май). Індоевропейськість виявлена у схожості функцій міфологічних образів (Зевс, Перун, балт. Перкунас: у 3-х іпостасях природнього явища — грім (звук), маланка (блискавка) та перун (явлена сила грому)), у розумінні триєдності явищ – у тріаді сонце-місяць-зорі та образ світового дерева, що єднає: небо, землю і підземне царство; у вірі відвідин мерцями живих на певні свята.

Протиставлення понять порядку (світу свого) і хаосу (світу чужого) виявлене у протилежному трактуванні основних понять. Земля, свята годувальниця і символ смерті. Вода, живлюща очисниця і втілення світового хаосу. Вогонь (живий від тертя дерева об дерево) — очисник і оберіг, але й руйнівник (стріли Перуна). Поєднання протилежностей дає цілість, яку символізує коло. Охоронний окреслений магичним колом простір. Оселя є уособлення Космосу, світового порядку. Слово «обійстя» — «місце, яке обходять довкола» (для запобігання епідемії оборювали селище чи обводили довгим обрусом, витканим за одну ніч всіма мешканками).

Заняття первісної людини узгоджувалися з природною потребою. Збиральництво і мисливство тренувало здатність «видіти невидиме і відати незвідане». В основі системи міфологічних уявлень українців — взаємини з природою, до якої ставилися побожно, почувалися часточкою її одушевленого світу. Традиції міфотворчості у фольклорі — образи обрядової поезії супроводять трудову діяльність людини протягом календарного року.

Помічено: зима літо будує. Звідси прислів'я, що передбачають погоду – є такі на всі пори року: зимове тепло — літній холод; зима сніжна — літо

дощове. Сніг на Різдво — провісник врожайного літа. Сухий вересень — на пізню зиму. У грудні сонце на літо, а зима — на мороз. Ворожіння перед Катерини та Андрія. Прислів'я, приказки — не лише окраса мови, провадять життям, виховують і зберігають характер. До типу загадки, що більше стверджує образ, аніж запитує належать загадки *Леоніда Глібова*. Міфопоетичне мислення праукраїнців є предметом досліджень — праці *Івана Нечуя-Левицького* «Світогляд українського народу», митрополита Іларіона (*Івана Огієнка*) «Дохристиянські вірування українського народу». До міфів, як до джерела творчості зверталися — *Леся Українка* «Лісова пісня»; *Олександр Олесь* «Над Дніпром», «Микита Кожум'яка». Яскраво виявлена міфотворчість у *Миколи Гоголя* та *Велемира Хлєбнікова*.

На магичній традиції побудована практично вся українська народна медицина, обрядовість, етика. Мотив чарування популярний в українській народній творчості, у сусідніх народів майже відсутній. Українці надавали особливого значення Слову. Вони безпомилково розрізняли сакрально-символічний і власне знаковий, побутовий рівні мови. Проказане в певний час і в певній формулі, Слово народжувало образи — **метафори** (перенесення схожих ознак одного предмета на інший, один з важливих засобів образності в літературі і поезії): «дівчина-калина» «невістка-тополя» «син-явір» «мати-верба». Магічне забарвлення слова витворило в мисленні, мові, фольклорі українців символічний ряд: зозуля — мати, доля; квітучий сад — подружнє щастя; річка — межа вибору; гадюка — туга, думка, що серце точить. Знакова суть понять являє нам себе в снах. (*Дмитренко М.К.* Український сонник. — К.: Т-во «Знання», 1991. — С.6)

Не знаючи мови довкілля людина увіходила у контакт із Природою через зрозумілу без слів звукоемоцію (вживаний у веснянках, купальських та петрівчаних піснях вигук «Гу!») — відгомін давньої магії, заклик-звертання до

природи як живої істоти). Магічним згуком птаха-«зигзиці» відлунює зі «Слова о полку» плач дружини новгород-сіверського князя Ігоря Єфросинії, доньки Ярослава Осмомисла, «у Путивлі на валу» (з неперевершеним ліризмом перекладений *Тарасом Шевченком* плач Ярославни).

Найбільша сила в Слові – заповітному, сказаному в певний час.

Втрата здатності розуміти Слово тягне забуття й ключа до знання своєї національної душі. Так, початок весільної пісні «*Горіла сосна, палала*» нібито тільки попереджає головну фразу: «*під неї дівчина стояла...*». А насправді в народному світобаченні виступає символом дівочості, першого кохання й життєвої недосвідченості. Тому молода перед покриттям хусткою чеше дівочу «*русу косу*» під палаючою сосною, а ті, що «*їхали із Дону додому*» «*прив'язали Галю до сосни косами*». Із символу виросли оповідання *Михайла Стельмаха* «Галя» та *Стусове* осягнення долі України (Пахаренко Василь. Незбагнений апостол. Нарис світобачення Шевченка – Черкаси: Сіяч, 1994. – С.10):

Дохристиянський світогляд давніх українців включав відповідальних за певні стихії богів: **Даждьбог** — сонячний податель благ (воїни Даждьбожі онуки) — син чи батько **Сварога**; **Стрибог** (онуками в «Слові» є вітри) — близький за функцією Даждьбогу, де один дає, а другий поширює; **Перун** і його протилежність **Хорс**; жіноче уособлення Перуна – **Мокош** покровителька водної стихії, жіночого єства і занять, «кіш» у імені богині дає трактувати її матір'ю врожаю. **Волос** (Велес) у Володимировім пантеоні опікун худоби — «скотій бог» символізує багатство. Нижчий ранг — духи (природи, господарства й хати – **Симаргл**, як охоронець полів).

3. Звичаї, обряди та вірування українців. Усна народна творчість.

Культура є: **Популярна** (масова) — використовується народом для популяризації своєї к-ри у світі через творчі агенції в умовах глобалізації; **Елітарна** (для вибагливих вподобань інтелігенції та людей наближеного до неї кола) — розраховує на держ. підтримку для презентації інтелігенції в світі; **Постмодерна** (творча реалізація в новітніх мистецьких формах) — стимулювання нових форм самовираження для сприяння прогресу: не ми, а в нас навчатимуться. **Автентична** (к-ра укр. народу віддавна) — разом зі символікою світовідчуття формується під серцем матері; а батько становлення особистості дитини забезпечує силовим полем культурних символів — облаштування оселі для дитини з урахуванням укр. символічної автентики; **Праавтентична** (на рівні колективного досвіду, свідомого-безсвідомого) — гідність землі: пам'ятки трипільської, зарубинецької, черняхівської та ін. к-р мають набути особливого, державницького статусу для спільноти; пізнання Слова і символу — для окремої особистості.

Інструментарій культури: **Звичай** — історично сформовані способи поведінки, що мають вигляд доцільних дій, здійснюваних людьми певної спільноти у трудовій діяльності, під впливом громадської думки, задля відтворення зразка. Передаючись з покоління у покоління, у формі стереотипу поведінки, звичай регулює діяльність людей. Культуру бережуть **традиції** (механізм відтворення культурної діяльності: соціальних та політичних інституцій, коли повторювані зразки стають правилом). **Обряд** — сукупність усталених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов. **Ритуал** — дійство (кожна дія символічна): сукупність обрядів, що супроводять релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення. **Церемонія** — вироблений звичаєм чи запроваджений порядок здійснення чого-будь.

Рекомендована література

Основна:

1. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. – Київ : Либідь, 1994.
2. Історія української культури. Кредитно-модульний курс навч. посіб./ О. М. Цапко, Л. М. Дубчак, А. І. Піскарьова, Т. В. Гороховська, П. С. Прибутько. — Київ : КНТ: Дакор. — 2010. — 176 с.
3. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – Київ : Вища школа. Знання, 1999. – С. 7–20.
4. Курс лекцій з української та зарубіжної культури : навч. посіб. / за ред. Цюбова Л. В. – Львів: Львівська політехніка, 1997. – С. 4–20.
5. Попович М. В. Нариси історії культури України. – Київ : АртЕк, 1998. – 727 с.
6. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Київ, 1993

Допоміжна:

1. ДеКАленДар : перелік визначних дат історії та культури України / упоряд. Олена Падовська. - Львів : Сполом, 2010. - 366 с.
2. Золота підкова Лева : путівник / уклад. Наталя Недашківська, Олена Падовська, Наталя Космолінська, Юрій Охріменко. - [Б. м, б. р.]. - 63 с.
3. Культурологічні тексти : хрестоматія в 2 кн. / уклад. Шлемкевич Світлана, Падовська Олена. - Львів, 2008. - 356 с.
4. Охріменко Ю. М. Традиційна українська кухня як складова національної ідентичності в “Енеїді” Івана Котляревського / Ю. М. Охріменко, О. М. Падовська // Феномен людини. Здоровий спосіб життя: зб. наук. ст. – Львів, 2013. – Вип. 22. – С. 50 – 53.
5. Падовська О. За межею: доля українських пам'яток на території сучасної Польщі / Олена Падовська // Матеріали VI краєзнавчої конференції "Історичні пам'ятки Галичини". – Львів, 2016. – С. 139–146.
6. Падовська О. По Дунаю до витоків української душі : [передмова] / Олена Падовська // Блажко Л. Дунай у піснях українського народу : науково-популярний нарис / Любомира Блажко, Богдан Гурман. - Львів : Сполом, 2018. - С. 3-6.

7. Падовська О. Традиції виховання духу й тіла в Україні (за твором “Поучення” Володимира Мономаха) / О. Падовська, М. Чорненька // Спортивний вісник Придніпров’я. – 2013. – № 3. – С. 200 – 203.
8. Падовська О. М. Малковичі в контексті проблеми збереження пам’яті у депортованих українців // Україна та Польща у вимірі незалежності (1918–2008 рр.) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Л., 2008. – С. 42–44.
9. Падовська О. Використання образу: зарис про стан національних символів та еталонів культури в Україні / Олена Падовська // Українські національні одноборства: становлення і розвиток. – Л., 2003. – С. 59–60.
10. Сухораба І. Фізичне виховання запорізьких козаків у творах Дмитра Яворницького / Ілля Сухораба, Олена Падовська // День студентської науки : зб. матеріалів щоріч. студент. наук. конф. - Львів, 2018. - С. 28-30.
11. Padovska O. Principles of National Sanitation and Physical Education in the Works of Osyra Zaklynska / Padovska Olena // Using sports, culture, and social studies as means to rediscover lost values : abstract book of 6th International Conference on Science Culture and Sport (25–27 April 2018). – Lviv, 2018. – P. 129.